

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԻ

ԵՒ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ

(Դ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՈՒԲԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻՆ ԿԻՑ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ 1441-ԻՑ ՅԵՏՈՑ

ԺԻ Դարի մէջ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնը օրհասական կեանք էր ապրում, երկարատեւ մի հողեւարքով՝ սեղմուած Եղիպատոսի Մամբուքների եւ արեւմտեան նորածագ իսլամ պետութիւններին (Իկոնիոյ նուլթահուքին, Օսմանեան սուլթանութիւն եւ այլն) թշնամական պնդողակի միջեւ ինքն իր մէջ երկայնաւիտ յատկեական Եւրոպայի շահտինդիւր զբաղեկումութիւնն էր թուլացած, հայումաւ Էդոմ, նոյնիսկ վերջին ուժերն ու կարելիութիւնները Լատիններին հետ միարարական անպատու ձեռնարկութիւններին մէջ վատնած, որի համար Եղիպատոսները երդուեալ թշնամի էին դարձել Կիլիկեան թագաւորութեան: Ոոստացուած, բայց երբեք չտրուած օգնութեան դիմաց, Եղիպատոսի սուլթանները ժանդի պէս մաշեցնում էին տոււյլադ շահութիւնը:

Աւերման եւ անտերութեան վրայ աւելացած այս լատինացման անպատու ջանքերը վերջնականապէս զրուեցրին հասարակ շայ մարդկանց, որոնք քաջ դիմաւորել Մեծ Հայքում տիրող մահմետական դժոխքի մասին, նախընտրեցին վերադառնալ այնտեղ, ուր զոնէ նախահայրերից ոտաբանալու, Լատին կամ Յոյն կոչուելու վտանգը չէր աւելանում իսլամի պարտադրած ստրկութեան վրայ: Քաղաքական ստրկութեան թօթափուելը շատ անգամ դիտուել է պատմութեան մէջ, ամէն ազգի կեանքում, բայց հոգեկան ստրկացման դարձմանը միայն ձուլումն է:

Տուն վերադարձը զարթեցրեց Աթուրի ղէպի Ս. Էջմիածին փոխդպրու գաղափարն էլ: Արդէն Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը չկար: Զիտյին նուեւ Հայութեան նախկին կենտուեակ եւ հոծ զանգուածները: Դրանց մեծ մասը մի կերպ նորից տեղաւորուել էր պապեանական տան աւերակներում եւ փորձում էր իր հոգու ջերմութեամբ վերակենդանացնել պատմական Հայաստանը: Կիլիկիոյ փոքրթիւ Հայութիւնը զգալի կերպով ուժացած էր Հայութիւնից:

Կիլիկիոյ նոր աւերքը ամէն կերպ աշխատում էին ազատուել այնտե-

յի Հայութիւնից՝ իրենց մտայնացմամբ քրիստոնեայ Արեւմուտքի մշտապատրաստ գործակալներից, որոնք իրենց տիրապետութեան տեսական մշտանդի սաղմն էին: Մեծ Հայքի մանձնատական այլազան բռնակալները, քնդհուկառակը, Հայ տարրի մէջ տեսնում էին ապահով, հաւատարակուող մի տարր, նոյն հողերում ապրող իսլամ միշտ խլրտող այլացեղ ընտկանների դէմ: Հայերը կարող էին առեւտրի, արհեստների եւ հողագործութեան միջոցով հարուստանալ եւ կերակրել իրենց տէրերին եւ իրենց ծայրայեղ հաւատարմութեամբ յաւերժացնել արեան ու բարբարոսութեան միջոցով քոսեղծուած տիրապետութիւնները, նրանց տեսականութիւն եւ ստեղծագործական ողի պատուաստել:

Հայ իշխանական տները անհետացումից յետոյ զէնքը Հայուն համար առեւ զոյւրէի էր դարձել, իսկ Հայաստանի անկող նոր տէրերը այդ զոյւրէնքը խորացնում էին յօգուտ իրենց տիրապետութեան, մէկ կողմից սարսափ տալով ստրկացուած Հայութեան շարքերում, միւս կողմից էլ իբր թէ քաջախելով առեւտուրն ու խաղաղ աշխատանքը զիւղում ու քաղաքում:

Տիրողների ձգտումին համընկնում էին նաեւ Հայ ժողովրդի լուսդոյն մասի իղձերը: Աթոռի փոխադրութեան գործի նախաձեռնողները, առաջաւոր, ունէին քաղաքական սրտը հեռանկարներ էլ, որոնք չափազանց խրեմքով մշուշապատուած էին սովորական աշխարհից, թմբեցնելու համար Վերնոմական, մինչեւ ատամնակ թշնամութեամբ զինուած մանձնատական տիրողների զգոնութիւնը:

Պատմական Հայաստանի սրտում՝ Արարատեան դաշտայայրում մեքահատատուած հայրապետական աթոռը զոյուրէին բռնեցող պայմաններում անկապած պիտի նպաստէր համահայկական, կեդրոնական եւ, ինչո՞ւ չէ, քաղաքական Հայ կեանք ստեղծելու գործին, սրտը չափով կարող էր միմեանց շարկապել Հայ ժողովրդի տարրեր բռնակալութեանց տակ հանձնող հատուածներին: Դեռեւս Օսմանեան եւ Սեֆելի կայսրութեանց զկերածուած թուրքական մանր իշխանութիւնների դէմ պայքարելը հէտ կը լինէր, եթէ մայրենի հողի վրայ դոյանար Հայութեան հոծ մի զանգուած, որը ունեւար գտարիւն Հայ առաջնորդներ, սուրի եւ իսլաի հայրենանուէր գործիչներ, որոնց յույժ իրենց սիրելի ազգի կազմակերպուած զարթոնքն էր:

Իսկ այդ զարթոնքի միակ հեղինակն ու առաջ մղող ուժը հայրենի հողում գործող կաթողիկոսութիւնը կարող էր լինել:

Սիւնեաց եւ Վասպուրականի զպրոցների երազը այդ էր, երբ ողի իբրին պայքարում էին Աթոռի փոխադրութեան համար, ունիթորներին մայրենի երկրից դուրս շարժելու համար: Սիւնեաց փաշայացած իշխանատոհմի շատախղները այդ էին հետապնդում, երբ իրենց առատածեռն նուէրներով փորձում էին Հայոց եկեղեցական նուիրապետութիւնը անկառանգելի, բայց հոգը զնքը զարմնել իրենց անկախութեան դեռեւս թաղանային ծրարում:

Հոգեւոր եւ մշակութային կեդրոնի շուրջ աշխարհիկ եւ եկեղեցական գործիչների այս փութկոտ համախմբումը, Ստեփանոս Օրբէլեանի բառերով, փորձում էր մերականդնուած տեսնել զգլխաւ թաղաւորիցն եւ զդաւազան պատրիարքին, այսինքն պիտի բերէր Հայաստանի իսկաւտար անկախութիւնը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նստոցը մերստին էջմիածին տեղափոխուելուց յետոյ նոր թափով զարկ տրուեց անշքացած հոգեւոր իշխանութեան բարձրացման եւ կազմակերպման: Վերելից վայր կանոնաւորուեցին թեմական բաժանմունքները: Վանական կեանքը մաքրուեց եւ բուսանդակու-

Թիւն ու նպատակ օտաքուս վերատին: Սիւնեաց մեծ անապատի օրինակով ծաղկեցին լուսաւորութեան կեդրոնները: Պարսկաստանից, Կիլիկիայից սողնաղ Հայաստան թափանցող ունիթորական նենգ շարժումը, որը համարեա՛վ թէ Հայութեան սրտին էր կաթեցնում իր մահաճոտ թոյնը, վերջնական կերպով հաշտեցարգարի ենթարկուեց եւ վերացուեց Հայաստանի շողից, որպէս կաշմարային մի յուշ թողնելով մի քանի անդէմ գիւղեր Արարատեան դաշտում, ինչպէս էին Նախիջևանի Հայ-Հոռոմները:

Վերադարձման այս հզօր այիթում, բնական է, մեծ քաժին ունէր էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանը՝ Հայութիւնն անխորտակելի կերպով իրար զօղող ամենայնուայի եւ վստահելի ուժը: Իսկ էջմիածինը, այդ հասկանալի էր բոլոր հայրենասէր գործիչներին համար, կարող էր դործել իր դիրքին վայել մի զպրոցի միջոցով միայն, որի գործիչները կրթուած լինէին իր հետապնդած ազգային սուրբ ձգտումներով: 1441 թուից յետոյ էջմիածնում այդպիսի մի զպրոցի մասին ոչ մի յիշատակարան կամ յիշատակութիւն չկայ անշուք գիւղի վերանուած նախկին մայրաքաղաք Վաղարշապատում, բայց Ամենայն Հայոց Հայրապետի խնամակալ աջը իր միջոցներով ու անմիջական հսկողութեան տակ ու ղեկավարութեամբ օտաւկայ վանքերում՝ Գեղարդում, Եղվարդում, Յովհաննավանքում, Ս. Անանիայի անապատում, Սաղմոսավանքում, Ջաղափանքում եւ այլն, յաջողել է ստեղծել զպրոցական մի ցանց:

Պրօֆ. Ա. Մովսիսեանը իր «Ուրաւագծեր Հայ դպրոցի և մամկանավարժութեան պատմութեան» հմտալից աշխատութիւնում այդ մասին այսպէս է անդրադառնում.

Էջմիածնի զպրոցը, որպէս Հայ դպրութեան առաջին օջախներից մէկը, մեծ ազդեցութիւն է ունեցել Հայոց ուրիշ շատ զպրոցներին վրայ:

Էջմիածնի հեռ կապուած էին Արարատեան նահանգի Յովհաննու վանքի, Սաղմոսավանքի, Եղվարդի զպրոցները, որոնք գտնուած էին այժմեան Արարակի չըլնում: Այս տեղերի զպրոցները յայտնի էին սկսած դեռ ԺԲ եւ ԺԳ Դարերից: ԺԵ Դարում, Գրիգոր Տաթևացու մահից յետոյ, Տաթևի զպրոցի շատ աշակերտներ տեղափոխուած են Սաղմոսավանքի զպրոցը, իւրեց ուսումը շարունակելու. համարաւաւոր դիտնական Յակոբ վարդապետի մօտ: Յակոբը նոյնպէս Սիւնեաց զպրոցի աշակերտներից էր(1):

Մենք ժամանակագրութիւնն ու հերթականութիւնը պահպանած լինելու մտադրութեամբ, խօսում ենք նախ էջմիածին-Եղվարդ, ապա, երբ խօսելու լինենք ԺԵ Դարի մասին, նաեւ էջմիածին-Յովհաննավանք զպրոցների մասին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ԵՂՎԱՐԴԻ

Վ Ա Ր Գ Ա Պ Ե Տ Ա Ր Ա Ն Ը

Էջմիածնի շուրջ զպրոցը հիմնադրուեց 1441 թուին, աթոռի փոխադրութեան զուգընթաց: Այս զպրոցում միայն տեղը չէր նորութիւնը. նորութիւն էին մանաւանդ մի շարք մինչ այդ անտեսուած առարկաներ՝ ինչպէս մի շարք աբաղքներ կամ բնական գիտութիւններ՝ տրամաբանութիւն, պատմութիւն, մարդակագիտութիւն. միւս կողմից, բացի հոգեւորականների սե-

(1) Մովսիսեան Ա., «Ուրաւագծեր...», էջ 280:

ընդից, աշակերտներն էին ընդունում աշխարհականների երկխոսելից, այն էլ առանց նրանց հոգեւորական դարձնելու հետեւիարար(2) :

Այդպիսով մի քիչ մանրամասն կանգ է առնում այս հարցերի վերաբերյալ. «Եւր Վարդապետարան մը կրնանք համարել նաեւ Ժե Դարուն հիմնադրած էջմիածնի վարժարանը, որ շատ կարճ տեւում էր, հայրն երկու տարի (1441-43) տեւեց եւ քոչքայուեցաւ : Էջմիածին, կըր 1441-ին վերադարձաւ Վարժարանը հայոց Կաթողիկոսական Աթոս՝ Կիրակոս Վերապետի կաթողիկոս ընտրութեամբ, Թովմա Մեծոփեցի հոն հաստատուեցաւ եւ ուսուցանել սկսաւ հաւաքուած աշակերտութեան :

Այսպէս՝ Մայր Աթոսի մէջ հիմար դրուեցաւ ուսումնարանի մը, ինչպէս եղած էր հին տառն եւ ինչպէս վաղէկ էր : Սակայն Կիրակոս Վերապետի տապալումով՝ Վասպուրականցիք, որոնց ազգեցիկ զիրքը էջմիածնի մէջ գլխաւոր պատճառը եղած էր այս պահակեցութեան, ամէնքն ալ հեռացան էջմիածնէն, ինչ որս նաեւ Թովմա Մեծոփեցին, որ իր վանքը դարձաւ : Հայրն երկու տարուայ կեանք մը ունենալ յետոյ փակուեցաւ հայրապետանցի գաղութը(3) :

Պարզ է, որ այս չիւթ եւ խառնակ ժամանակաշրջանում կրթական դարձը մեծապէս տուեց : Հայաստանի մշակույթը ԺԳ-ԺԷ Դարերին զգալի յետադիմութիւն էր տարած քարքարոտական արշտանքների պատճառով : Ինչուամենայն, այդ խառնակ ժամանակներում էլ երեսն են զայիս որոշ գաղութներ, հոյ շէ թէ շատ կարճատեւ կեանքով : Հակառակ այդ բոլորին, Հայաստանում առկայ էր պահուած է մտաւորական կեանքի զարգացումը ջանք : Այնտեղ նոյնիսկ հանդիպում ենք իրենց ժամանակին համար ուղղափառ դոգմաբան բարձր տաղանդներ հասած մի քանի նշանաւոր մարդկանց ու կեդրոնների :

Այդ նշանաւոր մարդկանցից մէկն է Ստեփաննոս Սարմատեցի (1543-1552) Կաթողիկոսը, որը, ըստ Ալինեանի, «Նախափայլի յանքին առաջնորդն էր եւ Գրիգոր Կաթողիկոսի մահէն յետոյ բարձրացաւ էջմիածնի աթոռը(4) : Իսկ, ըստ Որմանեան Պատրիարքի, «Պոլիս մեծցած ու կրթուած լրացանքներն ստացած եւ յիշական Հայ գաղթականութեանց մէջ պատու էր, եւ նոյնիսկ յատին յետոյն ուսած կ'ըսուի(5) :

Երկրորդ մեծ անունը, որ պէտք է յիշուի, Միքայէլ Սերստապի Կաթողիկոսն է (1567-1576) : Այդ մասին Որմանեան Պատրիարքին յիշեք. «Ժամանակին մէջ իրենց ուսումնական ջանքով, թէ ոչ երկաթիւրութեամբ, նշանաւոր անձերուն զոյալը պիտի յիշենք դարձեալ Ստեփաննոս Սարմատեցի եւ Միքայէլ Սերստապի Կաթողիկոսներուն անունները, անոնց կցելով նաեւ Գրիգորիս Աղաթապեցին : Յիշենք նաեւ Մաղաքիա Դերմանցի վարդապետը, որուն աշխարհաշէն եւ թագադրուած ձեռնադրութեւնը գաւ, յանդերձ եւ հմուտ անձ մը եղած ըլլալը ճիշդագոյն է : Իրեն գրաւի, հապառարար եւ գործակից եղած է Ղուկաս Կեչեցի կամ Պարճենացի վարդապետը, որ յատուկ աշակերտութիւն մըն ալ կ'ապրած է քա, իրեն ձեռնադրուելէն քրթապետը կաթողիկոսներ ալ եղած են(6) :

ԱՆՈՒՄ

(2) Մովսիսեան Ա., նոյնը, էջ 260-261 :

(3) Այնպիսով Վ. «Պատմութիւն Հայ Դպրոցի», էջ 347 :

(4) Հանդէս Ամսօրեայ, էջ 145 :

(5) Օրմանեան, «Աղագրաստի», էջ 237 :

(6) Օրմանեան, նոյնը, էջ 2261 :

Այն փաստը, որ կրթական տապալելիքում փայտողները կաթողիկոսներ կամ անմիջապես նրանց դորձակից անձնաւորութիւններ են, վկայում է այն մասին՝ որ որքան էլ քննուող շրջանում յականել անուանել չի յիշում ինքիւս... նի Վարդապետութեանը, որպէս այգալիսին, բայց կարելի է եղբարացնել, որ այդ հիմնարկը պոյութիւն ունէր, եթէ ոչ իբրեւ կանոնադրեալ սիւսեմի վերածում է պարտք, ալ ընտանկարի, ձեռնադրեալ հասցնելու ձեւի տակ: Արդէն այդ օրերի հոյկական կեանքը աւելին չէր թոյլատրում:

Եղբարի պարտքը պոյութիւն ունէր նոյնքան 1441 թուականը, չորհիւ Սիմէոն Ալքրիմանցաւ ջանքերին: Նա Տաթեւում եւ Ալքրիմանքում նախակայի մանկավարժական դործունէութիւն ծաւալուց յետոյ վերջնականապէս հաստատում է Արարատեան դպարի Եղբարի պարտքը կամ ժամանակակիցների տակալ ձեւն ունեւում: Եղբարիում Սիմէոն Ալքրիմանցին ունեւում է տառնամեայ մանկավարժական դործունէութիւն: Նրա հովանաւորն ու պաշտպանն էր պիպի կարտածատէրը՝ իշխան Ալիզէկ, նրա մահից յետոյ էլ՝ որդիները:

Ստեղծում է իմաստասիրական մի մեծ դպրոց, ուր նա ճրարում կրթնաւոր եւ աշակերտեալ մանկուն եկեղեցւոյ ժողովեալ յուսուցանել զՀին եւ զնոր մատեան տառնաւորն զորոց, զորոք եւ դարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամա տառնաւոր: Սիմէոն Սիւնեաց դպրոցից էր, Գրիգոր Տաթեւացւոյ տակերտերից: Նա վարձանունց Կոստաքի Զապալանք վանքում, 1428 թուին, երբ վարում էր տեղի վանահայրութիւնը, անշուշտ դպրոցական դործի հետքով:

Եղբարի վանքում Սիմէոն ըստնու դործունէութեան մասին կարելու տուեալներ է հարցրում իր իսկ պատուէրով գրուած մի Յայտնաւորքի յիշատակարանը. «Յիշեցնէր զտաքոյ օրինակի սրին՝ զաստուածաճանց եւ զարդիւնական եւ մեծ վարժապետն Հայոց զՍիմէոն, որ յայնմ ժամանակի փայլէր ի մէջ եկեղեցւոյ իբրեւ զարեպակն, եւ մեծաւ յուսով եւ ետափափաղ սրբով սկսաւ նորոյն եւ զարդարել զվանորայս Արարատեան նահանգին, որ իտախտակ կային ի սահմանաց Ի ի կրօնից յառաջին հարցն: Նախ ընտեղացաւ յաստուածաչին եւ տիրանամ զեղն Եղբարի, ի փոքր վանս, որ ի մէջ գիւղին, եւ բարում արդիւնս արարեալ ընդ ի ինդրոյ աստուածատէր եւ բարեպաշտ, մեծ աղկի եւ փառաւոր, աղքատաւոր, աղատածին առն Ալիզէկին եւ որդւոց նորին՝ Ապակին եւ Զաքարիային: Բաղում կրօնաւորս եւ աշակերտեալ մանկունս եկեղեցւոյ ժողովեալ յուսուցանել զՀին եւ զնոր մատեան տառնաւորն զորոց, զորոք եւ դարտաքին փիլիսոփայութիւն՝ ամա տառնաւոր»:

Ժե՛, ԺԶ Դարերը Հայաստանի պատմութեան ամենաուշ շրջաններից են: Նորակայմ Ոսմանեան եւ Սեֆեւի պետութիւնները իրենց ամուր բազմակն ու հրունկն են փորձում Հայաստանի հարում, ամէն ինչում աւեր ու արին ախուրով, որի մեծապոյն բաժինը, անշուշտ, միւս ընկնում էր բնիկ Հայութեան զլիկին: Այդ զաժանութեանց պատկն է Ժե՛ Դարի սկզբում Եա՛-Արարատեան գիւղերում թիւնը, որն ամբողջութեամբ հայաթափ արեց Արարատեան գիւղը եւ Արեւելեան Հայաստանը: Ռաիմանիսն այս արիննաթ թուում

(7) Խաչիկեան Լ., «Ժե՛ Դարի Հայերէն Զեպարերի Յիշատակարաններ», Հատ. II, Երեւան, էջ 561:

(8) Աճառեան Զ., «Հայոց Անձնանունների Դասարան», Զմեռ. ԳԵ, Երեւան, 1964, էջ 500:

(9) Խաչիկեան: Այդ. ԳԵ, էջ 561:

բռնի մէջ զարմանալին այն է, որ ուսումն ու մշակոյթը անհետ չկորան Հայ-
ութիւնից: Ծիւղ է, սակայն, որ նրանք մղուեցին Ժայռայից ցածր մակար-
դակի, ինչպէս անխնամ մնացած մրգատու ծառն է վայրենանում:

Պատմութիւնը զլանում է տալ անունները այն տեղերի, ուր պատ-
րաստուեցին այս ահաւոր դարերի կրթական մշակները: Հուր ու սուրի մէջ,
սարսափի ու մահուան դրացնութեամբ, գտնուեցին անձնուրաց Հայ ապիւ-
հոգիներ, որոնք ո՛չ միայն պահպանեցին Հին օրերից իրենց կտակուած գի-
տութիւնն ու մշակոյթը, այլ նաեւ սիրտ ու ժամանակ գտան նոր սերունդ
հասցնելու այնպիսի պայմաններում՝ երբ կրթութեան մասին մտածելի իսկ
սովորական մարդու համար յիմարութիւն էր նշանակում:

Անշքացած Վաղարշապատը շատ փոքր էր հայրապետական նստոցից
բոցի ուրիշ բանի ծառայելու համար: Բացի այդ, մօտիկից հակողութեան
տակ առնուած հայրապետական աթոռում կրօնական գործունէութիւնից
տարբեր որեւէ աշխատանք անմիջապէս կը ծակէր Երեւանում որպէս զ-
տարերկրեայ նուաճողի աչքը, որ այն լաւագոյն կերպով կ'օգտագործէր թու-
լանի համար: Այդ էր պատճառը, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները, դէ՞թ
մամանակաւորապէս, իրենց վարդապետարանները պահպանեցին Արարատ-
եան դաշտի կամ Սիւնիքի մէջ մի կերպ դեռեւս չէն մնացած վանքերում, իսկ
անկախութեան ձգտումներն ու շարժումները հրահրեցին անձամբ ճանապար-
հորդելով, չփութելով յուսալի մարդկանց հետ, օգտագործելով բոլոր հնարա-
ւոր թուալից միջոցներն ու մարդիկը, որոնք կարող էին ծառայել այդ սուրբ
նպատակին: Ուսանելի եւ հետաքրքրական է այդ անձնադուր հրապոյնների
փորձի ուսումնասիրութիւնը, բայց մեր մտադրած աշխատութեան սահման-
ներից դուրս:

Մինչեւ Ժէ Դարի առաջին կէտերը Հայաստանում կազմակերպուած
մի լուսաւորութեան կեդրոն չկար: Արեւելեան մասը դեռ նոր էր հայաթափ
եղել Շահ-Աբրահիմ կողմից: Արեւմտեան մեծագոյն հաստուածը հնձեռնում էր
Օսմանեան ոչ պակաս դաժան լծի տակ: Դարեր առաջ նախանձելի մշակոյթ
ստեղծած Հայաստանը թաղուած էր տգիտութեան խաւարում, որը հագուա-
դէպ կերպով լուսաւորում էր առկայծող մի քանի լուսաւոր դէմքերի գոր-
ծունէութեամբ: Դեռեւս անկարելի էր մտածել կեդրոնական մի ուժի մասին,
որը փորձէր Հայաստանը վերակազմել եւ վերագաստիարակել Հայ Ժողովրդ-
դին: Հայաստանում սեփական գոյութիւնը սլաշտպանելն իսկ հրաշք մի բան
էր: Կեդրէիները, սեփական շահերից ելնելով, Հայր Հայի դէմ լարում էին:

Ընդհանուր կերպով բոլոր վանքերն անշքացել էին եւ գրեթէ ամբող-
ջութեամբ զրկուել իրենց անցեալի փառքից ու պերճութիւնից: Դաւարել էին
երբեմն աւանդուող արտաքին գիտութիւնների ուսուցումը եւ իմաստասիրու-
թեան դասերը, քանի որ ամէն ինչ Հիմնիվեր քարուքանդ էր եղել եւ Ժողո-
վուրդը վայրի զանգուածների էր վերածուել, բնական աղէտների եւ մարդ-
կային անդգամութիւնների հետեւանքով:

Շատ էր իսկ եթէ գրի ու գրականութեան մասին հրապոյններ մնացել
կ'ին. ո՞վ պիտի դասախօսէր ո՞ւմ, երբ ամբողջ Հայաստանը գրեթէ ամառի
մի գերեզմանոց էր դարձել, անթաղ դիակներով լիքը:

Կրակի ու արեան հեղեղի մէջն իսկ զոհուեցին զոյծիւններ, որոնք
հնարաւոր չափով անհնարը փորձեցին՝ լոյսի ջահը վառ ու բարձր պահելու
համար, որպէսզի փարատուի համատարած խաւարը Հայաստան աշխարհից:
Դրանք քեզ մէկին է ահա լուսամիտ Սրապիոն Կաթողիկոս Սեդեսագին:

Սրտային, զաչակերտած Ղուկաս Կեղեցի վարդապետին, որ էր դժուրին ամենայն վարդապետաց ժամանակին, եւ անկէ ընդունած էր վարդապետական դաստիարակ, 1586 թուի փետրուարի 20-ին եւ ինքն ալ նոր աշակերտութիւն բացած եւ նշանաւոր վարդապետներ հասցուցած: Այսպէս, եղան Գրիգոր Կեսարացի, Բարսեղ Ամպեցի, Յովհաննէս ՈւռՀայեցի, Արիստակէս Տարոնեցի, Յովսէփ Հղուեցի, Յովհաննէս Քաջերունի եւ Մովսէս Տաթևացի»⁽¹⁰⁾:

Յիշուած վարդապետներէից Մովսէս Տաթևացին հետագայում կաթողիկոս դարձաւ եւ իջմիածնի վերադարձըէ գլխաւոր հեղինակը հանդիսացաւ իր երկու անմիջական յաջորդները՝ Փրիպոս Աղբակեցու եւ Յակոբ Զուղայեցու հետ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ ԺԷ ԴԱՐՈՒՄ

Նախքան Ս. Էջմիածնի ԺԷ Դարի դպրոցի մասին խօսուելը, անհրաժեշտ է որոշ չափով ծանօթանալ «Հարանց Անապատ»ի, ինչպէս նաեւ Սինաւայ Մեծ Անապատի դպրոցական դրօնաւէութեան հետ, որովհետեւ այդ երկու անապատները Ամրտուլուի մեծ դպրոցի օրինակով կազմակերպուած, իրենց լոյսն ու աւանդութիւնները փոխադրեցին Էջմիածին եւ նոր փայլով աշխատեց փառեցին շիրմ լուսաւորութեան ջահը: Այսօրանեան այդ մասին գրում է. «Սինաւայ դպրոցը՝ Ամրտուլուի դպրոցի ուղղութեամբ պատրաստուած, փոխադրուեցաւ Էջմիածին եւ բարեբար դէպք կատարեց, մաքաւելով սղիտութեան դէմ, իբր ատաղձնորդ վերածնութեան շարժումի մը»⁽¹⁾:

Այստեղ չեմ մանուշ մանրամասնութիւններ մէջ: Դաւրիժեցին, Օրմանեանը, Արփայանեանը եւ Ակինեանը իրենց զանազան աշխատութիւններում հանգամանօրէն եւ սպառելի կերպով տուել են այդ նիւթը: ԺԷ Դարի հայկական կրթութեան եւ մշակոյթի մասին Դաւրիժեցին սրտամէլիկ բառերով է խօսում. «Քսանդի մինչեւ ցայս փայր սղիտութեամբ խոպանացեալ եւ կորդացեալ էր ազգս Հայոց, եւ ոչ միայն ընթեռնութիւն ալ եւ ոչ զգիրս գիտէին, եւ ոչ զգործիւնս գրոց. վասնզի անպիտանացեալ էր գիրքն յաշտ քարդկան, եւ իբրեւ զկոնեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք լցեալ հողով եւ մոխրով, ալլեւ ոչ զայր ի ժամանակին յայնմիկ անապատ եւ կամ գիտող կարեաց կրօնաւորական վարուց, վասն բազում հինից թշնամեաց եկելոց ի վերայ եւ վրդովմանց եւ աւերանաց քաշարհիս Հայոց, ամենեւին ընտրինջ եղեալ էր եւ բարձեալ նոյլ եւ նշմարն առաքինի դրօնց եւ բարի գործոց եւ բարեկարգաց յաշարհիս Հայոց»⁽²⁾:

Այս ընդհանուր ամայութեան եւ համատարած սղիտութեան մէջ հրապարակ են գալիս տեսիլք ունեցող մարդիկ՝ Սաղմոսափանքի Սարգիս Ե-

(10) Օրմանեան, յոստ. Ա. էջ 2992:

(1) Արփայանեան Ու. Յոյնը, էջ 451:

(2) Դաւրիժեցի Ա. «Քառութիւն», Վաղարշապատ, 1896:

պիսկոպոսը եւ Տրապիզոնի Կիրակոս Քաջանան, որոնք կաղմակերպում են Հայ գաղութը Սիւնիքում, որը յայտնի դարձաւ Անապատ անունով:

Կիրակոս Քաջանան զարդացած անձնատրուքիւն է եղել: Դուրիժեցին Նեոնեալ տուէրով է բնութագրում նրան. «Տէր Կիրակոսն ի քաղաքէն Տրապիզոնայ... Նանապոպէր իսկայի ի պատուիրանս Աստուծոյ, եւ անձանձիւ ընթեռնոյր զգիրս աստուածայինս եւ ի միտ անոնոյր զպատգամս նոցա, եւ ֆոնիւք եւ երկօք կրթէր զանձն քառ Հրամանի զրոյն կենցաղավարի»⁽³⁾:

Այս քաջանան իր ժամանակին աշակերտել է հռչակաւոր Պետրոս Կարհառեցի Վարդապետին. այդ մասին Դուրիժեցին պատմում է իր զրթի մէջ: Սա գալիս է Հայաստան, փնտռում Սաղմոսամանքի Սարգիս Եպիսկոպոսին, որի Նեո որդւում են «միակամ եւ միաբան միախորհուրդ եղեալ յայնմ օրէ եւ առ յայս կենցաղավարիլ ի միասին»⁽⁴⁾:

Դուրիժեցին հաղորդում է, որ Սարգիս Եպիսկոպոսը ընկել Արարատեան դաշտից էր, Ամբերդի մօտիկը զտնուող Յարեն գիւղից: Փոքր հասակից զնացել էր Սաղմոսամանքէ՝ Նոյակաւոր ուխտաւ, զոյնեղ դարձել սպասաւոր, աստիճանաբար բարձրանալով հասել էր վանահայրութեան եւ եպիսկոպոսութեան⁽⁵⁾:

Այս Երկու անձնատրուքիւնները՝ Կիրակոս Քաջանայ եւ Սարգիս Եպիսկոպոս, 1606 թուի Յունիսին Երուսաղէմում հանդիպում են Գրիգոր Դարանաղացուն⁽⁶⁾, որին եւ պարզում են իրենց ծրագիրն ու փափարը՝ Յուդանանի խաղաղ անկիւնում ճշնելու մասին: Դարանաղացին այդ նպատակի համար Եպիսկոպոսն է մատնանշում՝ «սրանք էլ համարեալ թէ որդւում են մեկնել այնտեղ: Սակայն, բարեբախտաբար, Կիրակոս Քաջանան հանդէս է բերում աւելի խոհեմութիւն եւ իրատեսութիւն ու յայտաբերում՝ «Եւ ի մեր Հայոց Երկիրն եւ յազգին մերձ կու գնամ յիշխանութիւնն Թաղաւորին Պարսից հայասէրին»⁽⁷⁾: Կիրակոս Քաջանան ճանապարհորդներին լսել էր, թէ իր երազած ճգնաշրջանիկ պէս շատ կան Արեւելեան Հայաստանում, մասնաւորապէս Սիւնիքում: Երբ երկու բարեկամները վարանման մէջ էին տեղի ընտրութեան հարցով, նրանց օգնութեան հանում է Մովսէս Տաթևացին եւ վերջ տալիս նրանց տատանումներին: Տաթևացին Եղիպտոսին՝ էր Երուսաղէմ անցել եւ դարձել էր Ս. Յարութեան Տաճարի Հայոց լուսարարը: Երբ նրանք իրենց միտքը պարզում են Տաթևացուն, նա անմիաբան խորհուրդ է տալիս զնալ Սիւնիք: Ահա Դուրիժեցու պատմածը այդ մասին. «Զայդպիսի տեղեր զոր խղճէ՞ յարեւելեան յաշխարհին բազումք զոն, եւ մանաւանդ յերկրին Սիւնեաց, որոց եւ ականատես իսկ եմ, եւ յաշխարհին յայնմիկ կարի առաւել պատշաճ է շինել զանապատ, զի բուն Հայաստան է»⁽⁸⁾: Այնուհետեւ Տաթևացին նրանց պատմում է այդ տեղերի վանքերի, գիւղերի եւ քրիստոնեայ ժողովրդի մասին: Նա նոյնիսկ յանձն է տոնում միանալու իրենց, երբ ինք էլ իր հերթին կր վերադառնայ հայրենիք:

Այսպէս ուրեմն, տեսիլք ունեցող այս Հայ կրօնաւորները, համաձայն Դուրիժեցու պատմածի, Երուսաղէմից գալիս են Սիւնիք: «Եւ հասին ի

(3) Դուրիժեցի Ա., Յոյնը, էջ 251:

(4) Նոյնը, էջ 252:

(5) Նոյնը, էջ 249:

(6) Գր. Դարանաղացի, «Ժամանակագրութիւն», Սրբապետ, էջ 802:

(7) Դարանաղացի, Յոյնը, էջ 103:

(8) Դուրիժեցի, Յոյնը, էջ 256:

մեծապատ ուխտն Ստաթէ աստօքայոյն՝ որ այժմ ասի Զաթեւ վանքոյն, որտեղ մի քիչ ժամանակ մնալուց յետոյ անցնում են Զորոյ վանք, ապա Թանուհատի վանքը. սակայն այստեղիւն եւս չեն հաւանում, մինչեւ որ դառնում են մի ապահով տեղ եւ շինում են իրենց անապատը. Վերինցին եկեղեցի Լա գիւղացւոց ըստ պատշաճի անապատի, եւ միայնակցի, որպէս ցուցանէ դիրք Զաթանց վարուց եւ այլ ճգնաւորաց, նոսի եւ մթին փոքրադոյն, եւ սկսան անդ զետեղելն(10):

Երկուի ջանքերով ծնւում է Սիւնիքի Մեծ Անապատը: Դա ընկնում է Զաթեւի վանքի հարաւ-արեւելքում, Որոտան գետի աջ ափում: Անապատը սկսում է գործել 1612 թուից(11): Անապատի գործունէութեան մէջ մեծ երախտիք ունի նաեւ Մովսէս Զաթեւացին, որը, համաձայն իր խոստման, 1613 թուին երոտաւղէմը թողնելով միացել էր անապատականներին, մինչ Դարանայիցին ինչ-ինչ պատճառներով ստիպուած էր հրաժարուել իր նպատակից եւ խոտումից:

Դաւրթեցին երախտագիտութեամբ շնչում է անապատի երկու Հիմնադիրների երախտիքը. «Սոքա Բրկաքին արքա եղեն սկիդրն անապատիս, եւ անապատս եղեւ մայր եւ ծնող ամենայն քնապագոց եւ փոքիթ լուսաւորում թեան ազգիս Զայոց»(12):

Այս երկու նուիրում Հոգեւորականները, իրենց պարկեւտ վարքով եւ ազգօգուտ գործունէութեամբ մեծ համբաւ են շահում, ցտեղծում են համակիր-գործակիցների լայն շրջան Հոգեւոր եւ աշխարհիկ շրջանայինքում, ժողովրդի յարգ խաւերում: Երեսով անապատին միանում է մի ուրիշ համաբաւար Թ. Թեոֆիլ մշակ՝ Պողոս Մոկացին: Ակիւնեանի հաշումով, 1613 թուին անապատում հաւաքուել էին 60 միաբաններ, որոնցից Մովսէս, Ներսէս վարդապետները, Թումա Նպիսկոպոս Զաթեւացի, Կարապետ Նպիսկոպոս էլմիսեանցի, Եամբեցի Արքատակեւ Վարդապետ արդէն անուն ունեցող զէմբեղ էին որպէս եկեղեցական եւ լուսաւորութեան ասարածիչ(13):

Անապատը վայելում էր մեղիք Հախնադարի դէնքի պաշտպանութեանը եւ նրախանի ղարիքներից. դրա համար միաբանները կարող էին լայնորէն նուիրուել աստուածաճանոց գործերի եւ մանաւանդ՝ ուսման:

Ներսէս Վարդապետ Մոկացին, անապատականներից մէկը, գրել է մի ոտանաւոր ներբողեան այս անապատի Հիմնադրութեան արդիւթով, որի վերնագիրն է. «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանց, որը եղեն սկիւր անապատի կարգեալ յազգի մեր»(14):

Այս տասնհինգուհետեայ ոտանաւորով ներբողեանը շատ զեղեցիկ կերպով արտայայտում է այն հիացմունքն ու ոգեւորութիւնը, որ պատճառել է ժամանակակիցներին այս անապատի կեանքի կոչուելը:

1616-1621 թուերին Սիւնեաց Մեծ Անապատում պատրաստուեցին բազմաթիւ աշակերտներ, որոնք հետագայում բարերար դեր կատարեցին մեր ժողովրդի կեանքում: Ցատկանշական է նրա դերը աշխարհի ժամանակներում, երբ հոգեւորականները թողացել էին Նոյնիսկ իրենց հագուստի ձեւը, էլ չէին

(9) Նոյնը, էջ 252:

(10) Նոյնը, էջ 252:

(11) Ալպոյանեան Ա., Ունը, էջ 436:

(12) Դաւրթեցի, Ունը, էջ 254:

(13) Դաւրթեցի, Ունը, էջ 253: Ակիւնեան, «Մովսէս Զաթեւացի», էջ 24:

(14) Կ. ցուցակ, հմր. 21:

առում գիրն ու զրահանութիւնը: Անապատի միտքանութիւնը ընթանում էր Հին բարի օրերի անապատների օրինակով, ունէր իր խիստ ճշգրտութեամբ գործադրուող կանոնադրութիւնը, որոշ նորաուղեները եւ ժրջանն ու նպատակաւորաց աշխատանքը: Դրա մէջ է Հենց անապատականների մեծութիւնը եւ ճիշդ աւաւոր զօռաւորութիւնը: Այդ մասին են խօսում Ակինեան (ՎՄՈՎՍԵ Կաթաղիկոս) եւ Օրմանեան (ՎՄԵԺ Անապատի կանոնները)՝ «Ազգապատուութիւն» եւ թուական (2346-2348): ՄԵԺ Անապատում յատկապէս քաջալերում էր ընթերցասիրութիւնը, այն համոզմամբ թէ գրեթէ բոլոր անապատի ստանդարտային բոլոր ճշմարտութիւնները եւ թէ նրանք են անապատի ստանդարտային բոլոր ճշմարտութիւնները: Այսպէս ճշմարտ յատկապէս նշում է այն պարագան, որով. «Անա թէ ի՛նչ բան բարձրացուց ՄԵԺ Անապատի կողմից ու նշանակութիւնը, ահա թէ ի՛նչը զարժուց զայն ամբողջ զարթոյն մը որ Սիւնեաց մեծ զարթոյն եղաւ, զրահան, կրթական գործադրանքներով եւ ճշգրտութեամբով ի՛նչ» (15):

ՄԵԺ Անապատում դաստանդունքում էին՝

Գրչութեան արուեստ

Ժամասացութիւն

Հին եւ Նոր Կտակարանների բացատրութիւն

Արտաքին գիտութիւններ (16):

Այսպէս ճշմարտ հանգամանք է Սիւնեաց Անապատում գործող մտնկավարժական միջոցառումների մասին. «Գործով դասախօսութեան կերպով, իւրաքանչիւր ուսուցիչ կ'առնէր որոշ չափով աշակերտներ եւ կը հրապարակէր զանոնք ըստ իր կարողութեան, ինչպէս կը հաստատուէր ֆիլիպոս Ագրակեցի անապատի կաթողիկոսի ՄԵԺ Անապատ ընդունելութեան պատմութեան: Գրչութեան արուեստը, ժամասացութիւնը եւ Հին եւ Նոր Կտակարանները մեկնութիւնները աւանդելը գիրքին էին, վստահ գանձանք գէշ եղէկ օրօրօրներ եւ ժառանգներ մնացած էին, բայց քառաբերին՝ ուսումները բոլորովին լքուած էին: Այս ուսմանց ուսուցումը միմեկուրեւ ներսէն վարդապետ Մովսէսին, որ Մովսէս Ասկնիւն գիւղէն էր եւ Սմբատուի Բարսեղ վարդապետին ուսանելով իմաստասիրութիւնը «յարտաքին գրող» ստացած էր մարդապետական դաստանք եւ հրապարակելով աշխարհին ուստի կոխած էր զգամանայն ուսանելութիւն կենցաղային եւ զպատրաստ մեծութեան» եւ յարած ՄԵԺ Անապատի ճշմարտութիւն: Դաւրիժեցին կը պատմէ թէ Հոն զի ՄԵԺ Անապատին ուսմանք արեւմտեւ սկստն դաս առնուլ զարտաքին գիրքն ի ներսէն վարդապետին: Ներսէն վարդապետ դասախօսեց անոնց ինչ որ ինքը գիտէր: Այսպէսով Բաղէշի զարթոյն գիտութիւնները, որոնք «արտաքին» որակուած էին, ներմուծուեցան Սիւնեաց զարթոյնի մէջ» (17):

Երբ մի քանի անձնորոշ մարդկանց ջանքերով ձեռնարկուած էր բարեւ համարա Սիւնեաց ՄԵԺ Անապատը, էջմիածինը լողում էր աղիտութեան ու կրթերի խաւարում, որոնց վրայ թաղաւորում էր Մեղիւնեցի կաթողիկոսի

(15) Այսպէս ճշմարտ Ա., Ռոյնը, էջ 438:

(16) Հ. Ն. Ակինեան, ՎՄՈՎՍԵ Կաթողիկոս, էջ 192:

(17) Այսպէս ճշմարտ Ա., Ռոյնը, էջ 440:

կամայական եւ սոցիալական զարգացումներ, որը Աթոռը հասցրել էր կարծանման եզրին։

Սինեայ Մեծ Անապատը ղինուեց Մայր Աթոռը այդ անփառունակ լծից ազատելու եւ մայրամասերը լուսաւոր ուղղութեամբ կանգնեցնելու նուիրուկան աշխատանքին։ Այդ նպատակին հասնելու համար անապատականները համապատասխան մարդկանց, գործուղիչներին Երեւան եւ Էջմիածին։ Իր դատապարտելի արարքներով համարաւոր եւ կաթողիկոսական դիրքին ու պատառին անհաճան Մելգիւդեկ Կաթողիկոսը բռնեւ եւ ատելովաւ հալածուեց է սկսում անապատականներին դէմ, որոնք յանդգնել էին իր սերմանած խաւոր փարատելու աշխատանքին ընդելու։ Նա նոյնիսկ փորձում է փակել տալ Մեծ Անապատը։ Այդ գործում նա յենում է արքայ Պարսիկ իշխանաւորներին զրաւ ուժ տալով կաշառքին ու ժառնութեան։ Իր թիրախին ամէնից շատ են Քարկուտ է Մովսէս Տաթեւացին։ Ոչնչացման սպառնալիքը կարելու է յուսաւորութեան աւազաններին ամբողջ գործունէութեան վրայ, այն աստիճան որ Մովսէս Տաթեւացին որոշում է Կաթողիկոսին վերադարձնել իր վեղարն ու քարոզչական գաւազանը եւ իրեն ստեփական մի ճշմարտութեամբ Մեծ Անապատում։

Սահայն ժողովուրդը, որ շատ էր սիրում ու գնահատում տեսիլը ու նկարը այն անապատականներին եւ հակառակ Կաթողիկոսին կամքին ու ճշմարտեմբին զործակցում էր ձրանց, իր հայրապետին հասցրեց ժողովրդական դարչոյթն թ. զգոհութիւնը եւ նրան ստիպեց հաշուի առնել հօտի ցանկութիւնները։ Անարժան Կաթողիկոսը վախճնալով ժողովրդական արդարացի բռնադրեմբ, համոզում է Մովսէս Տաթեւացուն եւ վերցնել իր հրամարման արուշումը։ Տաթեւացին ժողովրդական կամքի առաջ չի աւելում յաճառել եւ վերադառնում է գործի ապարելը, ուր կաթողիկոսական դադարն ճշն ու ոխը շարունակում են թաքնել հալածել նրան։ Նա աւտոմատիկ ուղում է փոխել միջնադարը եւ որոշում է անցնել Կարին։ Այդ նպատակով գալիս է Երեւան։ Այնպիսի ծանօթանում է Ամիրզանա Սան սարգարի հետ, որին այնքան սիրելի է դառում, որ Պարսիկ իշխանը խնդրում է մնալ իր մօտ։ Մովսէս Տաթեւացին ահամայ համաձայնում է։ Նա բնակութիւն է հաստատում Ս. Անանիայի անապատում (այժմեան Ս. Զորավար եկեղեցի) եւ նոր թափով շարունակում է իր եկեղեցաւն գործունէութիւնը, վայելելով թէ՛ ժողովրդի եւ թէ՛ մեծագոր խանի պաշտպանութիւնը, սէրն ու յարգանքը։

Ս. Անանիայի անապատում Տաթեւացու գործունէութեամբ հիմար գրում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսարանի Երեւանեան Վարդապետարանի գործունէութեան, որ Տաթեւացու կաթողիկոսանալով իր ծաղկման բարձրակէտին է հասնում։ Աստիճանարար քայլեր են առնում Վարդապետարանը նորից Մայր Աթոռում հաստատելու համար, որին քաղաքական եւ տնտեսական լուրջ արդիւնքները խանգարում են։ Այս մօտեցման հանապարհին Ս. Անանիայում Վարդապետարան հիմնելը լուրջ մի քայլ էր։

Ս. Անանիայի Անապատը մենք կարող ենք համարել Ս. Էջմիածնի աւանդով։ Դարեմեցին վկայում է. ճեմակեցաւ անդէն վարդապետ Իւրօք միաբանը, կարդաւ եւ սահմանում այն, զոր կարդեցին ի Մեծ Անապատն։ Ասոր ժողովեցան միաբանք բաղումը, միայնակեաց եւ գրոց աշակերտք իմաստունք եւ սրբակեացք. կային ի միասին մեծք եւ փոքրք որոնք հանդերձ

ևալք ի խցի, հանապազոր կանխեալ յոգօթս և յրնթևցումն Ս. Գրոց»⁽¹⁸⁾։ Ս. Անանիա Անապատի յոյսը շուտով կաթնեց էջմիածնի խաւարամած կամարներին տակ ապրող բազմ մտքերում և միտքաներից շատերը ցանկութիւն յայտնեցին կամ Անապատը էջմիածնի տեղափոխել և կամ իրենց թոյլատրել Երեւան դնալ ուսանելու։

Մովսէս Տաթևացու անհասկալիք և անձնուրաց գործունէութիւնը նրան բոլորին սիրելի դարձրեց, այն աստիճան՝ որ 1629 թուին միաձայնութեամբ կաթողիկոս ընտրուեց ի մեծ ուրախութիւն բոլորին և ի բախտաւորութիւն ազգին։ Մովսէս Կաթողիկոս անօրինակ թափով լծուեց շինարարութեան, որովհետեւ համոզուած էր նիւթական խարխոխի ամբուսթեան կարեւորութեանը։ Զաքարիա Վաղարշապատցին կարճ ու դիպուկ կերպով տալիս է այդ գործունէութեան ընդթափիրը. «Զաթոս սուրբ ի յոգրեաց ի վեր առնալ հաստար արար Երկնից»⁽¹⁹⁾։

Իր ամբողջ՝ գործունէութիւնը եկեղեցու սրայծառացման, ուսման տարածման նուիրած Մովսէս Տաթևացին կաթողիկոսանալով աւելի եռանդուն և հեղինակաւոր կերպով շարունակեց իր օգտաշատ գործունէութիւնը։ Շուտով խոտտնալից և ջանասէր աշակերտներ խմբուեցին իր շուրջը։ Վերելում նշուած հմբ, 2011 ձեռագրի յիշատակարանում այդ մասին կարդում ենք.

«Զաքարիան եւթ րանի սպասուորը կոչմամբ վարդապետ։ Աշակերտ դալով մեծի և տիեզերահռչակ երկրորդ լուսնատուն շառոց, և լիբոտին նոր նորոգողը սուրբ էջմիածնի»։ Այնուհետեւ Զաքարիան թուած է իր աշակերտակիցներին անունները. «Առաջնորդ՝ մեծի անապատին Սանթէիներ և Երզնազեաց Արքիտակեան Գամբեցի, Եսայի վարդապետ Մեղրեցի, Զուգայի առաջնորդ վարդապետաց վարդապետ Խաչատուր Կեսարացի, Փիլիպոս Ագրակեցի, Սահաւուր Երջնկացի, Յակոբ Առաքապոցի» և այլն։ Վերոյիշեալները աւագ սեբեղներ աններից են։ Մատենադարանի հմբ. 507 ձեռագիրը մեծ տռեւանքն է հայթայթում Կրտսեր աշակերտների մասին։ Յիշատակարանը գրում է 1636 թուին էջմիածնի Զաքարիա Արքայի կողմից և Զաքարիան երկինք է բարձրացնում իր սիրելի ուսուցչին. «Մովսէս քաջ բարոյնապետ... եկեալ լուսաւորեալ գաշխորհս ժեւ...»։ Գովեստով խօսում է իր ընկերներին մասին. «որոցից են՝ Տ. Մինաս, Յովհաննէս, Զաքարիա, Յովակիմ, Սաշատուր և Պողոս։ Ինքը՝ Զաքարիան կրտսերներից է. «Եւ մանկապոյն աշակերտը» որ պատուաստեալ եմք առ ուս՝ սարս զտէր Յովհաննէս և ևս նուսա Զաքարիան էջմիածնեցի, զտէր Սաշատուրն, զՏէր Յակոբն, Ասաքելն, որ կարի տէրն ի մարմնով, սարկաւազ Յսային և յուսաբար Զաքարիայն և ջաշնիկով մայկունքն՝ Ղուկասն և Ղազարն և խոհարար Կարապետն և այլ միտքանք սուրբ ուխտիս, որ կամքս առ սոգ սուրբ վարդապետիցն տեսան Մովսէսի»⁽²⁰⁾։

ՊԱՆՈՍ ԵՊՈՍՏՈՐՈՍ

(Շար. 4).

⁽¹⁸⁾ Կաթողիկոս, 603 թ., էջ 295.

⁽¹⁹⁾ Մատենադարան, ձեռագիր 507, էջ 323.

⁽²⁰⁾ Կաթողիկոս, 603 թ., էջ 308.